

2. ПРИРОДООХОРОННА ЦІННІСТЬ ТЕРИТОРІЇ

2.1. Загальна характеристика природних умов

2.1.1. Кліматичні умови

Водозбірний басейн р. Мерла позитивно відрізняється стосовно клімату від інших районів Харківщини меншою континентальністю, більшою кількістю опадів, тобто є більш сприятливим, "лагідним" для лісової і лучної рослинності. Богодухівський і Краснокутський райони менше терплять від посух, перепадів і екстремумів літніх і зимових температур. Середні температури повітря взимку становлять у грудні $-5,0^{\circ}\text{C}$, у січні $-7,4^{\circ}\text{C}$, в лютому $-7,2^{\circ}\text{C}$. Сніговий покрив лежить від 90 до 100 днів з кінця листопада до середини березня. Висота снігового покриву 17-20 см. Відлиги взимку бувають нечасто і тривають недовго. Середня температура липня $20,3^{\circ}\text{C}$. Період з температурою понад 10°C триває 158 днів. Райони належать до недостатньо вологої теплої агрокліматичної зони. Опадів 520 мм за рік. Максимальна кількість опадів випадає в основному в теплий період року. Посухи бувають рідше, ніж в решті районів Харківської області. В цілому клімат території є досить сприятливим для зональної лучної і лісової рослинності.

2.1.2. Геологічна будова і рельєф

В тектонічному плані місцевість розташована на Дніпровсько-Донецькій западині – північніше осі глибокого прогину земної кори, крила якого на південному сході заходять на Воронезький кристалічний масив, а на південному заході наближаються до Донецького кряжу. Цей прогин заповнюють осадові і метаморфозовані гірські породи різного віку, починаючи від карбону в нижніх шарах і до неогенових і четвертинних серій, що наближаються до донної поверхні. Місцями нормальне залягання гірських порід порушується і тоді вони утворюють пологі складки і куполи, що є колекторами нафти, газового конденсату і газу, родовища яких розвідано і експлуатуються в Богодухівському і Краснокутському районах. На берегах річкових долин, на ерозійних схилах відслонюються переважно породи палеогенові і неогенові: міоцену (полтавська серія) і пліоцену (яруси різнобарвних і червоно-бурих глин). Відклади олігоцену (харківська світа), що залягають під полтавськими пісками, виходять на поверхню в цій місцевості значно рідше.

Полтавська серія представлена переважно білими дрібнозернистими пісками. У верхній частині ці піски іноді містять в собі лінзи і прошарки залізистих пісковиків. Яруси барвистих і червоно-бурих глин, що складаються з глинистих і суглиннистих відкладів, поширені на плакорах – на корінних міжрічкових плато.

Четвертинні відклади залягають у вигляді потужного покриву на давніших гірських по-

родах. У долинах річок це алювій четвертинних терас, представлений пісками на надзаплавних терасах, а на заплаві шаруватими суглинками і супісками. На плато і давніших третинних терасах четвертинний покрив створюють лес і лесовидні суглинки, - на цих відкладах формуються зональні види ґрунтів – глибокі чорноземи і темно-сірі лісові ґрунти. Рельєф місцевості являє собою пологохвилясту рівнину, розчленовану річковими долинами, балками, улоговинами, ярами. Абсолютні висоти на правобережжі р. Мерла перевищують 200 м. Поблизу границі між Богодухівським і Золочівським районами є найвища точка цих місцевостей з позначкою 236 м.

На лівобережжі Мерли: на плато і дочетвертинних терасах абсолютні висоти сягають від 120 до 200 м: біля с. Шарівка 160 м, у с. Ковалівка 129 м, біля с. Мурафа 188 м, у с. Кручик 120 м, с. Гути 130 м. Позначки висот урізу води в річищі Мерли змінюються від 101 м (с. Любівка) до 80 м (на межі з Полтавською областю).

Загальний нахил поверхні цих районів спрямований на південний захід. Правобережжя р. Мерла відрізняється значним розвитком ерозійних форм рельєфу – глибокими балками, береговими та вершинними ярами. На корінному правому березі долини р. Мерла місцями утворилися обривисті крутосхили з відслоненнями полтавських пісків, а також зсуви, осипи і конуси виносів в гирлах балок, що виходять до заплави.

Важливими елементами ландшафту є долини рр. Мерла, Мерчик та їх малих приток. Долини перших цих двох річок терасовані. Нижня тераса долин – лучна, заплавна, частково заболочена. На них трапляються стариці, гриви, що урізноманітнює як загальний вигляд заплави, так і біотопічну структуру. Друга, борова тераса простягається вздовж річок порівняно широкою смугою і складаються з полого-хвилястих ділянок пагорбів і заболочених западин (древніх стариць), вкритих лісом або лучно-болотною рослинністю.

2.1.3. Гідрографія

Загальна довжина Мерли 116 км, в т.ч. в межах Харківської області 95 км. Довжина течії р. Мерчик 43 км. Малі притоки Мерли: р. Грузька, Мурафа, Крисина, Кленова. Мерчик приймає притоки Бідило і Сухий Мерчик. "Течія Мерли відзначається повільністю, лише у вузьких протоках, де вода, стиснута берегами, тече жвавіше, можна визначити напрямок, по якому тече річка" (Наумов, 1902). Багатоводністю Мерла також не виділяється.

Заплава р. Мерла

Річище її місцями розпадається на ряд паралельних течій. Все це є ознакою слабкої дренажності долини. Необхідно відзначити, що заплаву р. Мерла в межах Краснокутського району в 70-80-х роках минулого століття було піддано корінній гідромеліорації – осушенню з прокладкою каналу – штучного річища. Це призвело до радикальної зміни гідрологічного режиму за-

плави. Осушена заплава використовується тепер для створення високопродуктивних сіяних луків.

Заплава р. Мерла

Долина Мерли являє собою типовий для долин рівнинних річок асиметричний ландшафт. Паралельно правому берегу тягнеться смуга завширшки до 1 км, створена пісковими відкладами. Від річки піски відділяються неширокою каймою лук.

На лівобережній заплаві заплавні луки широкою смугою примикають безпосередньо до берега річки. Луки змінюються піськовою терасою, а між ними помітне заболочене притерасне зниження. За пісковою терасою проходить смуга супіщаних ґрунтів, а далі за нею йде поступовий перехід до чорноземних суглинистих ґрунтів на древніх дочетвертинних терасах.

Будова долини р. Мерчик аналогічна мерляньській. Але тут необхідно відзначити дуже важливий момент: піскові тераси однієї річки – Мерчика накладаються на близьководну заболочену заплаву другої річки – Мерли. А це є причиною заболочування піскової тераси Мерчика в нижній його течії і розвитку особливих умов зростання для рослинності, створення на ній своєрідного природного заповідника – рефугіума, сховища і притулку для бореальних рослин, живих свідків минулих геологічних епох.

Річка Мерчик

2.1.4. Ґрунти

Ґрунти на території водозбірного басейну Мерли – за межами річкових долин сформувалися в основному на четвертинних лесовидних породах. Домінуючою є лес – карбонатна пориста порода, суглинкова за механічним складом, в якій відсутні шкідливі для рослин солі. На вирівняних ділянках вододільних плато глибина лесу досягає 20-25 м, а на змитих еродованих ділянках та схилах товщина лесової верстви значно зменшується. На стрімких схилах та уступах правих корінних берегів річок, на випуклих схилах балок лес часто змито цілком, і там ґрунт утворюють нижнечетвертинні і третинні породи: піски, пісковики, щільні глини (червоно-бурі, строкаті). На глибоких лесах, залежно від складу й структури природної рослинності, сформувалися родючі, з добрими водними властивостями глибокі чорноземи і опідзолені ґрунти. На третинних відкладеннях ґрунти мають гірші водно-фізичні властивості і нижчу родючість.

В найнижчих ділянках території – заплавах річок – ґрунт утворюють сучасні алювіальні

та делювіально-алювіальні породи, відкладені паводками. За механічним складом в притерасній частині заплави вони суглинкові, в центральній частині переважають шаруваті – з чергуванням супіщаних і зернистих суглинистих горизонтів, а в прируслівій – супіщані і піщані. Заплави, порівняно з іншими частинами ландшафтів, значно краще зволожені, тому на них формуються гідроморфні ґрунти – чорноземно-лучні, лучні, а в притерасних ділянках, в блюдцях, старицях, в умовах перезволоження формуються заболочені ґрунти і болотні торф’яники.

На надзаплавних борових терасах долин Мерли і Мерчика ґрунти формуються на древньоалювіальних піскових наносах. Тут переважають дернові ґрунти, слабо або скритоопідзолені, глинисто-піщані і супіщані, різних ступенів розвинутості: від слаборозвинутих з дерновим горизонтом товщиною до 10 см до добре розвинутих з дерновим гумусованим горизонтом до 40-50 см. Характерною ознакою розвинутих дернових ґрунтів є наявність на глибині 60 см і нижче залізистих суглинистих темнокольорових прошарків – псевдофібрів ілювіального горизонту, які добре виділяються на фоні білісуватих пісків материнської породи. Ці ґрунти властиві для малопорушених глибоководних ділянок. На зниженнях: в котловинах, старицях, навколо озер властиві гідроморфні ґрунти: глеєпідзолисті і болотні, місцями з прошарками торфу і з торф’яними купинами (кочками). На піщаних буграх розвиваються примітивні дернові ґрунти. Дернові опідзолені ґрунти борової тераси мають відносно високу родючість – насадження сосни на них ростуть по I-Ia класам бонітету, на них ростуть також дуб звичайний, липа, клени го-стролистий і татарський, береза, осика.

Але водночас ці ґрунти є дуже вразливими до порушення: вирубки лісу, розкорчовки, розорювання, розвіювання вітром, пасовищної дигресії, від яких ґрунти втрачають гумус, піддаються дефляції. Тому ця група ґрунтів є абсолютно лісопридатною, тобто може і має бути використана лише для лісівничих і природоохоронних цілей.

2.1.5. Рослинність

Своєрідність рослинного вкриття басейну Мерли і характер розподілу рослинних ценозів на окремих ділянках території залежить насамперед від сполучення різних елементів ландшафту, кліматичних умов і факторів ґрунтового середовища, пов’язаних зі зволоженням ґрунтів.

До останнього часу флористичний і ценотичний склад рослинності цього геоботанічного району був досліджений значно менше у порівнянні з іншими районами Харківської області, особливо з рослинністю Придінців’я. Природа Мерлянщини, в т.ч. і рослинний світ, лишалися осторонь детального вивчення. З відомих публікацій про рослинність можна вказати на роботу Л. Павловича “Очерки растительности Харьковской губернии и соседних с нею мест” (1891), праці В.М. Черняева (1859), А.М. Краснова, В.І. Талієва.

Короткі характеристики рослинності цього району наведено в роботах М.М. Орлова і

І.В. Сладковського про угіддя, що належали поміщикаві Л.Е. Кенігу. Більш повний ботанічний опис Мерляниці зробив місцевий краєзнавець А.І. Наумов в роботі “Флора окрестностей с. Рублевки Богодуховского уезда” (1902). Цей автор спостерігав природу під час екскурсій і гербаризував рослини в долині Мерли і на крутосхилах правого берега на відрізьку нижньої течії річки: від Рублівки до смт Краснокутська і с. Городне. Рослинність цього району він розділяє на “формації” заплав, пісків, лісів, суходолів, бур’янів, та їх угруповань, вказуючи для кожної фенологічні дані про строки зацвітання відмічених на кожній з формацій видів рослин; подано також систематичний список флори, який налічує 661 вид. Хоча від часу публікації роботи А.І. Наумова минуло більше ста років, вона й досі не втратила свого значення як цінний документ про стан і склад рослинності і природи краю в цілому в кінці 19 сторіччя. Проте деякі відомості, що подає автор, не співпадають з нинішньою ситуацією. Так, Наумов пише про відсутність у лісах копитняка, медунки, фіалки дивної, осоки волосистої, а за нашими дослідженнями в дібровах Пархомівського лісництва це найбільш звичайні і поширені лісові види трав’янистого покриву.

А.І. Наумов відзначає значне зменшення площі лісів у Богодухівському повіті. “Раніше, за документальними даними ліси на лівому березі Мерли простягалися суцільною смугою від гирла річки до с. Клонтаєве, що становить 15 верст в довжину і від трьох до п’яти верст завширшки. Наскільки енергійно йшло вирубування лісів можна судити на підставі статистичної інформації: в 1858 році “стройовий” ліс займав в повіті 30937 десятин, а до 1884 р. його залишилося всього 6884 десятини; чагарникові зарості за той же період збільшилися: в 1858 р. з 3087 дес. до 22703 дес. Ця довідка дозволяє зробити висновок, з якою швидкістю відбувався процес знищення лісів у Богодухівському повіті.” (Наумов, с. 77).

До цієї цитати слід надати пояснення: те, що автор називає чагарниковими заростями, є скоріш за все порослеве відновлення дібровного лісу: доміантною породою є дуб звичайний, берест, клени гостролистий і польовий, зустрічається ясен звичайний. В нижчих місцях переважають осика, осокір, береза, липа і ближче до річки – вільхові зарості. З чагарників Наумов називає бруслини європейську та бородавчасту, жостір, клен татарський, ліщину, глід; в більш вологих місцях ростуть крушина ламка, калина звичайна, свидина кров’яна, черемха звичайна, звертається увага на значне розповсюдження горобини звичайної, - дуже рідкісного виду для лісів Харківщини. Можливо, що вона є здичавілою з садів, але А.І. Наумов виключає це припущення. Головними чинниками, що впливають на розподіл рослинності, за цілком правильним твердженням Наумова, слід признати і вплив людини. На підставі наших власних досліджень та флористичних списків Наумова наводимо коротку загальну характеристики типів рослинності.

В заплаві Мерли і Мерчика ліві береги, а в деяких місцях і праві в минулому були покриті густими заростями верб: попелястої, мигдалевидної, тритичинкової, ламкої, а також вільхи